

ile olan ilişkilerini ayrı platformlarda yürüttüler. İstanbul ve Irak'ta subaylar, öğrenciler ve mebuslar tarafından başka partiler ve siyasi cemiyetler de kuruldu. Bunlar genelde Araplar'a daha iyi imkânlar, kültürel ve siyasal haklar verilmesini talep ettiler ve adem-i merkezîyet prensibini savundular. İçlerinden özellikle Osmanlı ordusunda görevli Irak kökenli subayların katıldığı gizli cemiyetler zamanla önem kazandı. Suriye'ye göre Irak'ta daha yavaş gelişen Arap milliyetçiliğinin iki temel kaynağı eşraf ve subaylar olmuştur. Bu dönemde Irak'ta II. Abdülhamid zamanında başlatılan projeler hızlanarak devam ederken iktisadî, içtimai ve kültürel alanlarda yeni gelişmeler meydana geldi. Meselâ basın büyük atılım gösterdi; Meşrutiyet öncesi vilâyet merkezlerinde sadece üç resmî gazete varken 1908-1914 yılları arasında büyük kısmı kısa ömürlü olmakla birlikte toplam altmış dokuz gazete ve on yedi dergi yayın hayatına girdi.

Gerek II. Abdülhamid gerekse II. Meşrutiyet dönemlerinde Osmanlı Devleti Irak'ta biri İran'dan, diğeri İngiltere'den gelen iki dış tehditle karşılaşmıştır. En önemli Şii müctehidlerinin talebeleriyle birlikte Irak'ta oturması, ülkede nüfusun çoğunluğunu Şiiler'in oluşturması ve Şiiğin özellikle Arap aşiretleri arasında hızla yayılması Osmanlı Devleti tarafından bir tehdit şeklinde algılanmış ve bunlara karşı her iki dönemde de çözüm arayışları sürdürülmüştür. Aynı zamanda İran-Irak sınırı bütün Osmanlı tarihi boyunca olduğu gibi Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na kadar geçen süre içerisinde de çeşitli olaylara sahne olmuş ve çözümsüz problem olma niteliğini korumuştur. Öte yandan XIX. yüzyıl, İngiltere'nin önceleri Basra körfezini hedefleyen ilgisinin zaman içinde Irak'a yöneldiği bir dönemdir. İngiltere'nin Irak'taki ekonomik ve stratejik çıkarları giderek dinî, siyasî ve askerî alanları da kapsamış ve I. Dünya Savaşı öncesinde doruğa çıkmıştır. Bu sebeple İtilâf devletlerinin Osmanlı Devleti'ne savaş ilân ettikleri günün (5 Kasım 1914) ertesi sabahı İngiliz askerlerinin Şattülrap'ın ağzındaki Fâv mevkiini ele geçirmesi sürpriz değildi.

Savaşın başında Osmanlı kuvvetleri bu bölgede zayıftı; fazla bir direnişle karşılaşmayan İngilizler ilerlemeye devam ederek 22 Kasım'da Basra'yı işgal ettiler ve 1915 sonbaharında Bağdat üzerine yürüdüler. Fakat Osmanlı kuvvetleri toplanmıştı. Bağdat'ın 40 km. güneydoğu-

sunda büyük bir yenilgiye uğrayan (22-26 Kasım 1915) İngiliz birlikleri 160 km. aşağıdaki Kütül'amâre'ye çekilerek savunmaya geçtiler; yaklaşık beş ay süren bir kuşatmadan sonra da Nisan 1916'da teslim oldular. Bütün bu çatışmalar boyunca büyük kayıplar veren İngilizler'in yenilginin yaralarını sarmaları uzun sürdü ve Bağdat'ı ancak 11 Mart 1917'de ele geçirebildiler. Mayıs 1918'e gelindiğinde İngiliz birlikleri Kerkük'e kadar ilerleyebilmişti. İngilizler 23 Ekim'de, savaşın birkaç gün içerisinde biteceğinin anlaşılması üzerine Musul'u ve petrol yataklarını ele geçirmek için daha hızlı hareket etmeye başladılar. Fakat yine de 30 Ekim'de Mondros Mütarekesi imzalandığında henüz hedeflerine ulaşamamışlardı ve Musul'u ancak kasım ayının ilk yarısında mütareke hükümlerine dayanarak işgal edebildiler. İngilizler'in Irak'ta ele geçirdikleri topraklarda kurdukları askerî yönetim 1920'ye kadar devam etti.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, Y.A.RES, nr. 19/54; nr. 35/1, 10, 23, 55; nr. 112/54; BA, Y.A.HUS, nr. 35/1, 200/78, 242/9, 248/44, 254/77, 261/50, 263/29, 281/83, 186/33, 186/102, 187/83; BA, Y.EE, nr. 14/211/126/7; nr. 14/1188/126/9; nr. 14/2256/126/11; nr. 31/252/76/81; *Midhat Paşa'nın Hatıraları* (haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul 1997, s. 89-144; S. H. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford 1925, s. 260-320; a.m.f., *Iraq, 1900 to 1950: A Political, Social and Economic History*, London 1953, s. 41-66; P. M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent: 1516-1922*, London 1966, s. 247-254; Abdülaziz Süleyman Nevvâr, *Târîhu'l-'Irâkı'l-hadîs*, Kahire 1968, tür.yer.; Ghassan R. Atiyyah, *Iraq: 1908-1921*, Beirut 1973, tür.yer.; S. A. Cohen, *British Policy in Mesopotamia: 1903-1914*, London 1976; H. Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'thists and Free Officers*, Princeton 1978, s. 5 vd., 361; T. Nieuwenhuis, *Politics and Society in Early Modern Iraq: Mamluk Pashas, Tribal Shaykhs and Local Rule Between 1802 and 1831*, The Hague 1982, tür.yer.; A. Jwaideh, "Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq During Late Ottoman Times", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East* (ed. Tarîf Khalidi), Beirut 1984, s. 333-356; Yaşar Yücel, "Midhat Paşa'nın Bağdad Vilâyetindeki Alt Yapı Yatırımları", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar*, Edirne 8-10 Mayıs 1984, Ankara 1986, s. 175-183; R. Owen, *The Middle East in the World Economy: 1800-1914*, London 1987, s. 82, 180-188, 272-286; Ahmet Nuri Sinaplı, *Şeyhül Vüzerâ, Serasker Mehmed Namık Paşa*, İstanbul 1987, s. 124-151; Charles Issawi, *The Fertile Crescent: 1800-1914*, New York 1988, s. 99-125, 246-268, 450-476; Mahmoud Haddad, "Iraq before World War I: a Case of Anti-European Arab Ottomanism", *The Origins of Arab Nati-*

onalism (ed. Rashid Khalidi v.dğr.), New York 1991, s. 120-150; Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq: 1890-1908* (doktora tezi, 1994, University of Manchester), tür.yer.; Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, İstanbul 1998, tür.yer.; Ömer Abdülaziz Ömer, *Târîhu'l-Meşriki'l-'Arabî: 1516-1922*, İskenderiye, ts. (Dârü'l-Ma'rifeti'l-câmiyye), s. 384-402; J. McCarthy, "The Population of Syria and Iraq: 1878-1914", AAS, XV (1981), s. 3-44; E. Tauber, "Sayyid Talib and the Young Turks in Basra", MES, XXV/1 (1989), s. 3-22; Selim Deringil, "The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propaganda", WI, XXX (1990), s. 45-62; Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı" (trc. Mustafa Öztürk), TTK Belleten, LIV/211 (1991), s. 1233-1257; Cezmi Eraslan, "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti (1876-1915)", TD, XXXV (1994), s. 223-251.

GÖKHAN ÇETİNSAYA

3. Son Dönem. I. Dünya Savaşı sonrasında toplanan San Remo Konferansı'nda (19-26 Nisan 1920) galip devletler Osmanlı Devleti'nin Arap vilâyetlerini aralarında paylaştılar. Bu arada İngiltere, Milletler Cemiyeti tarafından ihdas edilen yeni bir milletlerarası vesâyet sistemi çerçevesinde Irak üzerinde manda yetkisine sahip oldu. Daha önce çeşitli zamanlarda ülke tek bir yönetim altında birleştirilmişse de 1920'de bir millî devlet olarak ortaya çıkan yapı geçmişte mevcut değildi. İngiltere 23 Ağustos 1921'de Şerîf Hüseyin'in oğlu Faysal'ı kral sıfatıyla tahta çıkardı. 10 Ekim 1922'de imzalanan İngiltere-Irak Antlaşması ile manda yönetimi şartları teyit edilirken yabancıların kanunî hakları ve İngiltere'nin çıkarları teminat altına alındı; 1924'te de yeni oluşturulan kurucu meclis bu antlaşmayı onayladı. Daha sonra hazırlanan anayasa ile yetkileri sınırlı çift meclisli bir parlamentoyu da içeren meşrutî bir monarşi kuruldu ve Mart 1925'te anayasanın yürürlüğe girmesiyle parlamento toplandı. 1925'te Milletler Cemiyeti, Kasım 1918'den beri İngilizler tarafından işgal altında tutulan Musul vilâyetinin Irak'a dahil edilmesi konusunda tavsiye kararı aldı. Temmuz 1926'da Türkiye, İngiltere ve Irak arasında imzalanan bir antlaşma ile Musul Irak topraklarına katıldı. 1932'de hükümeti vesâyet ve denetimi altında tutan manda yönetimi milliyetçilerin yoğun baskıları karşısında sona erdi ve Irak bağımsız bir devlet olarak Milletler Cemiyeti'ne kabul edildi. Bu tarihe kadar İngiltere ülkenin kuzeydeki Türkiye sınırını garantiye almış, petrol arama ve işletme imtiyazının milletlerarası bir konsorsiyum olan Irak Petrol Şirketi'ne verilmesini sağlamış ve uygun gördüğü aşiret liderlerine

güç vererek monarşi için bir sosyal taban oluşturmuştu. İngiltere bu tarihten sonra da Irak'taki askerî üslerini elde tutmaya ve siyasî-iktisadî nüfuzunu kullanmaya devam etti.

Eylül 1933'te Kral Faysal'ın ölümüyle yerine oğlu Gâzî geçti. Gâzî döneminde Türkiye, İran ve Afganistan ile Sâdâbâd Paktı imzalandı (1937). Buna göre pakta üye ülkeler arasındaki anlaşmazlıklar karşılıklı görüşmelerle çözümlenecekti. Aynı dönemde İngiltere ile ilişkiler bozulmaya başladı. Kral Gâzî'nin bir kaza sonucu hayatını kaybetmesiyle oğlu II. Faysal henüz dört yaşında iken kral oldu; nâibliğini de aynı aileden Abdülilâh üstlendi. Irak için İngiltere'ye karşı tepki giderek artıyordu. 1941'de bir grup subayın başını çektiği kısa ömürlü bir direniş hareketi ülkenin İngiltere tarafından ikinci defa işgal edilmesiyle sonuçlandı ve bu durum II. Dünya Savaşı sonuna kadar sürdü. 1945 ile 1958 yılları arasında çoğunluğu İngiliz yanlısı Nûrî es-Sâid'in başkanlığında genellikle aynı kişilerden oluşan yirmi dört hükümet kuruldu. Uzun süre muhalefet partilerinin yasaklandığı bu dönemde etkisini arttırmaya başlayan Sovyet nüfuzuna karşı bölge ülkeleri arasında dayanışmayı arttırmak amacıyla Türkiye, İran, Pakistan ve İngiltere'nin de katıldığı Bağdat Paktı imzalandı (1955).

Irak toplumunun bu yıllardaki en önemli özelliği, daha önce bağımsız ve ayrı bir siyasî yapıda bir araya gelmemiş unsurlar içermesidir. Bugün olduğu gibi o dönemde de nüfus sosyal ve etnik köken, din ve mezhep, bölge ve aşiret bağları açısından birbiri içine geçen çeşitli kategorilere bölünmüştü. Müslümanlar nüfusun % 95'ini, hristiyanlar % 3.6'sını, Sâbîî ve Yezîdîler % 1.4'ünü oluşturuyorlar, müslümanlar da Sünnî ve Şîî olarak ikiye ayrılıyorlardı. Şîîler ülkedeki en büyük dinî gruptu ve yapılan tahminlere göre bu grup toplam müslümanların % 52'sini, müslüman Araplar'ın % 70'ini meydana getiriyordu. Güney Irak büyük ölçüde Şîî, Orta, Batı ve Kuzey Irak ise genellikle Sünnî idi. 1920 öncesinde çeşitli sebeplerle az sayıda Şîî vatandaş devlet hizmetinde çalışabiliyordu; bu durum ancak 1940'lı, 50'li ve 60'lı yıllarda modern eğitimin hızlı biçimde gelişmesiyle birlikte değişti. Aynı zamanda etnik açıdan da bölünmüş olan nüfusun % 75'ini Araplar, % 18'ini Kürtler ve geri kalan % 7'sini de Türkmenler, Asurlular, Ermeniler ve diğer etnik gruplar oluşturuyordu. Büyük kısmı Sünnî olan Kürtler ülkenin kuzey ve kuzeydoğusun-

da çoğunlukta idiler ve önceleri genelde yarı göçebe iken zaman içinde sınır geçişlerine konan engeller ve diğer ekonomik faktörler sebebiyle yerleşik hayata teşvik edilmişlerdi. Daha geniş eğitim imkânları, köyden şehire göç ve çeşitli siyasî gelişmeler aşiret bağlarını zayıflattı. Ancak bununla birlikte nüfusun etnik ve dinî tablosunda önemli bir değişiklik olmamıştır ve bugünkü görünüm de hemen hemen o yıllardaki gibidir.

14 Temmuz 1958 günü bir grup subay tarafından iktidar ele geçirilerek Kral II. Faysal öldürüldü ve cumhuriyet ilân edildi. Yeni hükümet, General Abdülkerîm Kâsım'ın başını çektiği Hür Subaylar (ed-Dubbâtü'l-ahrâr) denilen askerî grubun öncülüğünde asker ve sivil üyelerden kuruldu. Parlamenter geleneğin zayıflığı ve çoğuncu demokrasiye olan sınırlı bağlılık, özellikle Hür Subaylar'ın bir geçiş döneminden sonra iktidarı ılımlı sivil politikacılara devretme kararı aldıkları zaman daha belirgin biçimde ortaya çıktı. Muhammed Hadîd, Kâmil Çadircı ve Mehdi Kubbe gibi bazı politikacılar tanınmış ve saygın kişilerdi; ancak hiçbirinin tam olarak işleyen bir siyasî partisi ve hükümette herhangi bir tecrübesi yoktu. O yıllarda Irak'ta komünistlerin gücü hızla artıyordu. Muhtemelen onlara oy verecek seçmen oranını olduğundan fazla tahmin eden General Abdülkerîm Kâsım demokratik süreci durdurmayı tercih etti. Buna karşılık komünistler de seçimlerin yapılması için baskı uygulamaya başladılar; 1959 ve 1960'ta serbest seçimler ve Komünist Parti'nin yasallaştırılması amacıyla büyük kitle gösterileri düzenlendi. Böylece Ortadoğu'nun başka yerlerinde olduğu gibi Irak'ta da komünist dalga siyasî hayatı etkilemeye başladı; siyasetçiler milliyetçiler-Baasçılar ve komünistler şeklinde iki kutba ayrıldı. 1958 sonbaharında en önemli gündem maddesi Suriye ve Mısır arasında aynı yıl oluşturulan Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne Irak'ın katılıp katılmama tartışmasıydı. Milliyetçiler-Baasçılar kısmen inandıkları, kısmen komünistleri kontrol altına alabileceklerini umdukları için Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne katılmak isterken komünistler buna karşı çıktılar. General Abdülkerîm Kâsım komünistleri kendinden uzaklaştırmak için üzerlerine gitmeye, onları ordudan ve önemli görevlerden ihraç etmeye başladı. Fakat bu önlemleri yeterli bulmayan milliyetçi ve Baasçı subaylar 1963 Şubatında gerçekleştirdikleri bir darbeyle onu devirip idam ettiler. Abdüsselâm Ârif li-

derliğindeki Baasçı-milliyetçi cunta komünistlere karşı bir şiddet kampanyası başlattı. Dokuz ay sonra Baasçılar ile Nâsırcılar ve Ârif'in arası açıldı. Baas liderlerinin büyük bölümü İspanya'ya sürgüne gönderildi ve siyasî şiddetin yoğunluğu azaldı. Ârif'in devlet başkanlığı büyük ölçüde kuzeyde Kürt bölgelerindeki isyanları bastırmakla ve kendini iktidarda tutma çabalarıyla geçti. 1966'da bir helikopter kazasında ölünce yerini kardeşi Abdurrahman Ârif aldı; o da 1968 Temmuzunda ikinci bir Baas darbesiyle düştürüldü.

1958 sonrası Irak politikasındaki temel gruplar komünistler, Kürtler ve hem Nâsırcı hem Baasçılar'ı içeren panarap milliyetçileri idi. Kökleri gecekondularda, yeni gelişen işçi hareketinde ve meslek erbabı orta sınıflarda olan komünistlerin durumu 1958'i takip eden yıllarda ülkede başlıca siyasî güç olmalarına rağmen belirsizdi. Komünistler kısmen aldığı sosyal devlet tedbirleri ve Irak Petrol Şirketi ile yaptığı pazarlıklar sebebiyle, kısmen de liderleri parti tarafından yapılacak bir askerî darbeyi istemedikleri için başkan Abdülkerîm Kâsım'ı desteklediler. Uzun yıllar darbe ihtimali Komünist Parti çevrelerinde tartışmalı bir konu olarak kaldıysa da 1961'de parti yanlısı subayların çoğu ordudan atılınca bu ihtimal de ortadan kalktı. İkinci siyasî güç Kürt millî hareketiydi. Bu da en önemlisini Molla Mustafa Barzânî liderliğindeki Kürdistan Demokratik Partisi'nin (KDP) teşkil ettiği çeşitli cephelere bölünmüştü. Bu Kürt cephelerinin çoğunluğu bir çeşit bölgesel ottonomi peşindeydi. Fakat hükümetlerin bu isteklerini reddetmesi sebebiyle 1920'de Irak Devleti'nin kurulmasından itibaren geçen sürenin büyük bölümünde Kürt örgütleri ve siyasî grupları orduyla silâhlı çatışma içinde oldular. 1958'den sonra Irak'ta en büyük ve en uzun ömürlü başıyırı gösteren grup şu anda iktidarda bulunan Baasçılar'dır. Baasçılar'ın "birlik, özgürlük ve sosyalizm" sloganı içinde ifade edilen "ebedî misyonu olan bir tek Arap milleti" şeklindeki temel düsturları 1940'lar ve 1950'lerde Suriye'de Mişel Eflâk ve Selâhaddin Bitar tarafından geliştirilmiştir. Bu düsturda "birlik" Arap milletinin birliğini, "özgürlük" emperyalizm ve siyonizmden özgür olmayı ve "sosyalizm", karma ekonomi tarafından desteklenen devlet öncülüğündeki ekonomik kalkınmaya yönelik genel bir amacı ifade eder. Baasçılık tek bir Arap milleti olduğu, bunun önce Osmanlılar,

daha sonra Avrupa ve Amerikan emperyalizmi ve siyonizm tarafından suni biçimde bölündüğü var sayımına dayanan panarap milliyetçiliğinin bir çeşididir. Araplar özgürleştirildikten ve birleştirildikten sonra Arap devletleri (ya da Arap milletin bölgele) arasındaki sosyal çatışmaların yatışacağına inanılıyordu. Baasçılık Irak'a ilk defa 1951'de geldi; ancak yerleşmesi kısmen panarap milliyetçiliğinin Şii'lerle Kürtler'e çekici gelmemesi, kısmen de siyasî hayata komünistlerin hâkim olması yüzünden uzun sürdü. Yine de 1955'te 300 üyeli Irak Baas Partisi 1957'de komünistler ve diğer partilerle birlikte Millî Cephe'ye katıldı ve 1958 ihtilâlini destekledi. Baasçılar, hiç kitle desteği elde edememelerine rağmen organizasyonda ustalık, şiddet ve ordudaki kilit subaylarla ittifak metotlarını kullanarak zaman içinde iktidarı ele geçirmeyi ve elde tutmayı başardılar.

17 Temmuz 1968 günü eski başbakanlardan General Ahmed Hasan el-Bekr önderliğinde bir grup Baasçı subay bir darbe düzenledi. Hasan el-Bekr cumhurbaşkanlığı ve başbakanlık görevlerini üstlendi. Baas Partisi, 1968'i takip eden birkaç yılda bir yandan Komünist Parti'yi ve Kürdistan Demokratik Partisi'ni kendisinin öncü rolü oynayacağı bir millî hükümete katılmak için ikna etmeye çabalarırken öte yandan bu iki partinin üyelerine karşı suikastlar düzenliyordu. Aynı zamanda geniş boyutlu sosyal ve ekonomik reformları savunmak, ilerici ve anti-emperyalist bir dış politika gütmek, siyonizm ve emperyalizme saldırıp Arap dünyasındaki sol hareketi desteklemek suretiyle halkı arkasına almaya çalışıyordu. Bu genel hava içinde hükümetin 1972'de Sovyetler Birliği ile on beş yıllık bir anlaşma imzalaması ve aynı yıl Irak Petrol Şirketi'ni millileştirmesi, halk arasındaki kökleri zayıf olan ve çoğunlukla 1963'teki şiddet dönemiyle hatırlanan Baas Partisi'nin popülaritesini yükseltti. Rejimin güvenliği 1973 Arap-İsrail Savaşı sonrasında yükselen petrol gelirleriyle iyice arttı (1972 ve 1974 yılları arasında petrol geliri 575 milyon dolardan 5,700 milyar dolara çıktı). 1960'lar, aynı zamanda Kürt millî hareketinin hükümetlerle yoğun silâhlı çatışmalara girdiği bir dönemdi. Baas Partisi kâğıt üzerinde Kürtler'i kazanmak için epey çaba sarfetti. Mart 1970'te hükümet ve Molla Mustafa Barzânî arasında dört yıl içinde bir otonom Kürt bölgesinin kurulmasını öngören bir anlaşmaya varıldı. Ancak kısa zamanda bu-

nun Baas'ın kendisi için avantajlı ortam teşekkül edene kadar zaman kazanma taktiğinden başka bir şey olmadığı anlaşıldı. Kürtler'e verilen otonomi sözünün yerine getirilmeyeceği ortaya çıkınca 1974 baharında büyük bir çatışma başladı. Baas'ın radikal ve sol söylemini ciddiye alan ve bölgedeki Sovyet nüfuzundan endişe eden İran şahı bu çatışmada Kürtler'i destekledi. Barzânî'nin bu yolla gelişmiş silâhlara sahip olması Kürdistan Demokratik Partisi'ni Irak ordusu karşısında yenilmez bir konuma getirdi. 1974 yılı sonuna gelindiğinde Baas yönetimi bir yandan iç entrikalar ve iktidar mücadeleleriyle uğraşırken öte yandan kördüğümüne dönüşen Kürt problemini çözmek istiyordu. Ekim 1974'te Ürdün Kralı Hüseyin'in Irak ve İran temsilcileri arasında düzenlediği hazırlık toplantıları Mart 1975'te iki ülke arasında imzalanan Cezayir Antlaşması ile sonuçlandı. Cezayir Antlaşması Kürt problemini Baas'ın istediği biçimde hallederken 1930'lardan beri İran-Irak arasında süregelen sınır (Şattülârap) meselesini de İran'ın lehine çözdü. İran birkaç saat içinde ağır silâhlarını geri çekip sınırı kapatınca Kürt hareketi çöktü; Barzânî ülke dışına çıktı ve 1979'da Amerika Birleşik Devletleri'nde öldü. 1979 İran İslâm Devrimi'ne kadar İran-Irak ilişkileri son derece iyi geçti.

Antlaşmanın mimarı, 1976'dan beri başbakanlık görevini yürüten Hasan el-Bekr rejiminin gerçek güçlü adamı Saddam Hüseyin idi ve antlaşma Baas'ın iç ve dış politikalarında önemli bir geriye dönüşün başlangıcına işaret ediyordu. O yıllarda parti yönetimiyle devlet kurumları arasındaki ayırım çizgisi hemen hemen kaybolmuştu. Petrol gelirlerindeki olağan üstü artış yönetimin ekonomik gücünü de aynı oranda arttırmıştı. İmzalanan antlaşmayla Kürt problemini çözen Baas artık komünistlerle diğer muhaliflerin üzerine gidebilirdi. Birkaç yıl içerisinde rejime karşı olan binlerce kişi hapsedildi, öldürüldü ya da sürgüne gönderildi. 1975 ile 1979 yılları arasında Irak giderek global düzeyde Batı'nın ve bölgesel düzeyde ılımlı Arap devletlerinin yörüngesine girmeye başladı. Parti içinde gerçek güç tamamen Saddam Hüseyin'in elinde toplandı ve parti devletin bir aracı haline dönüştü. 1979'a gelindiğinde Saddam Hüseyin'in yönetimi tek başına ele geçirmesi için her şey hazır ve Temmuz 1979'da Cumhurbaşkanı Hasan el-Bekr çekilerek yerini ona bıraktı; bir süre sonra da parti üst kademelerinde temizlik

başlatıldı. 1970'ler boyunca petrol fiyatlarındaki artışlar ülkenin gelir ve giderlerinde de aynı ölçüde bir artışa sebep oldu. Alt yapı yatırımlarına büyük paralar harlandı; yüksek maaşlarla ücretler ve genişleyen ekonominin yarattığı yeni iş imkânları hayat standardında büyük ilerlemelere yol açtı. Baas yönetimi bu gelirlerin tam kontrolüne sahip olduğu için devletin toplum üzerindeki hâkimiyeti de iyice güçlendi. Muhalefetin büyük bölümünü de saf dışı ettikten sonra kendine olan güveni iyice artan ve şahsı etrafında bir kült meydana getiren Saddam Hüseyin, rejimi korumak amacıyla doğrudan kendine bağlı çeşitli istihbarat servisleri kurdu.

Irak'ta Şii siyasî hareketinin varlığı 1950'lerin son yıllarına kadar gider. Şii'ler arasında komünistlere olan desteğin boyutlarından etkilenen Necefî âlim Âyetullah Muhammed Bekr es-Sadr önderliğinde bir grup, 1958 sonbaharında Necef Ulemâ Derneği adıyla siyasî bir organizasyon kurdu. Amacı bütün müslümanları bilinçlendirmek, komünizm ve ateizmin yayılmasını durdurmak. 1960'ların sonlarına gelindiğinde Şii ulemânın temel meselesi artık komünizm değil Baas Partisi olmuştu. Necef Ulemâ Derneği, İslâmî Dâvet (ed-Da'vetül-İslâmiyye) adıyla bir siyasî partiye dönüştü. Partinin kuruluşu sebebi kısmen Baas Partisi'nin dünyevî laik rejimine tepki göstermek, özellikle de devletin ilk defa Şia hiyerarşisinin işlerine doğrudan müdahale etme eğilimine karşı gelmekti. 1979'da İran İslâm Devrimi'nden güç alan İslâmî Dâvet Partisi, Baas Partisi bürolarına ve polis karakollarına saldırarak ve İran'daki yeni rejime desteğini ilân ederek hükümetle açık bir çatışma içine girdi. Baas'ın tepkisi bu partiye karşı yürütülen kampanyayı hızlandırmak ve üyelerine ölüm cezası vermek oldu. Nisan 1980'de Âyetullah Muhammed Bekr es-Sadr ve kız kardeşi Bint Hudâ idam edildi. Bu olaydan birkaç ay sonra başlayan Irak-İran Savaşı ise Şii muhalefeti vatan hainliğiyle eş konuma soktu.

1979 İran İslâm Devrimi Irak için çok önemli sonuçlar doğurdu. 1975'ten beri iki ülke arasında devam eden iyi ilişkiler sona erdi. Şahın düşüşü Cezayir Antlaşması'nın fiilen sona ermesi ve Kürt meselesinin yeniden gündeme gelmesi demektir. Devrimin İran'daki boyutlarını küçümseyen, İran silâhlı kuvvetleri üzerindeki etkisini yanlış hesap eden ve kendi iktisadî-askerî ağırlığına fazla güvenen

Saddam Hüseyin, iki ülke arasındaki Şat-tularap ve Hûzistan meselelerini tekrar gündeme getirerek ve bazı sınır olaylarını bahane ederek 22 Eylül 1980'de İran'a savaş ilân etti. Saddam Hüseyin'in hesabına göre İran'daki yeni rejim karşısında çabuk kazanacağı bir zafer kendisini Basra körfezinin tartışılmaz hâkimi, Irak'ı da temel bölgesel güç haline getirecekti. Onun bu savaşını, İran İslâm Devrimi'nin bölgede meydana getireceği etkilerden çekinen Batı ve Suudi Arabistan da destekledi. Ancak beklenen olmadı; İran ordusu kısa zamanda toparlandı ve 1982 baharından itibaren karşı saldırıya geçerek Irak topraklarında ilerlemeye başladı. 1986'ya gelindiğinde savaş bir çıkmaza girmişti. Taraflar bu kördüğümü çözmek için karşılıklı olarak şiddetli saldırılar düzenlemeye başladılar. Bu dönemde İran'ın gösterdiği başarılar, bölgedeki Arap devletlerini ve burada çıkarları olan Batı ülkelerini Irak'a daha fazla yaklaştırdı. 1988 yılı bir yandan ateşkes teklifleri, öte yandan iki tarafın birbirini tüketmek için her türlü silâhı kullandığı yoğun çatışmalarla devam etti. Sonuçta savaştaki denge Irak'ın lehine dönmeye başlayınca İran 18 Temmuz 1988'de Birleşmiş Milletler'in ateşkes kararını kabul etti. 1990 yılında 1975 sınır antlaşması tekrar onaylanarak barış sağlandı. Savaş sekiz yıl sürdü ve insanî mânada sebep olduğu büyük yıkımdan başka Irak ekonomisini de tahrip etti. Irak endüstriyel zararların yanı sıra 60 ile 80 milyar dolar arasında tahmin edilen bir dış borç yükünün altına girdi. Savaşın ilk yıllarında Baas Partisi halkın fazla etkilenmemesi için kalkınma programlarına devam etmiş, ithalâta sınır getirmemişti. Bu sebeple Irak'ın döviz rezervleri 35 milyar dolar azalırken gerek İran'ın güneydeki petrol alanlarına saldırıları, gerek Suriye'nin 1982'de boru hatını kapatması petrol gelirlerinde âni düşüşe (1980'de 29 milyar dolardan 1983'te 7 milyar dolara) yol açtı. Irak'ın en çok borçlandığı ülkeler Suudi Arabistan ve Küveyt'ti. Ancak ekonomik bakımdan savaştan büyük zarar gören Irak askerî bakımdan daha güçlü çıkmıştı; 1979-1980'de asker sayısı 190.000 kadarken 1987-1988'e gelindiğinde 1 milyon civarındaydı. Batı ve Arap ülkelerince yapılan yardımlarla silâh ve mühimmat bakımından da üstün konuma gelmişti. Savaşın bitiminde ortaya çıkan bu büyük askerî güç sonuçta Saddam Hüseyin'in iktidarını sağlamlaştırmaya yaradı. İran üzerindeki başarısını Arap dünyasının liderliği iddiası için kullandı. Ancak ülke içindeki iktidar tabanı tamamen ailesine ve yakınlarına dayanıyordu. 1970'lerde Baas'ın hızla artan alt yapı yatırımları sadece ekonomiyi canlandırmamış, aynı zamanda büyük petrol gelirleriyle birlikte devleti ekonomi içerisinde çok önemli bir konuma getirmişti. Savaş ilerledikçe ve ülkenin ekonomik sıkıntıları arttıkça Saddam Hüseyin hem özel sektörü teşvik etmeye hem de ekonomide bürokrasinin rolünü azaltmaya yöneldi. Bir yandan ekonomide devlet sektörü payının ve bürokrasinin rolünün, öte yandan Baas ideolojisinin uygulamasında gösterilen titizliğin azaltılması, rejimin askerler ve orta sınıflar arasında yeni taraftarlar oluşturma çabasının göstergesiydi. Saddam ve çevresi güçlerini hemen hemen tamamen çeşitli askeri araçlarına ve siyasî önemi iyice artan orduya dayandırmaya devam ettiler. Bütün bunlar kurulmuş olan kişi kültürünün hızlandırılmasıyla paralel gitti.

Irak 1988'de biten bu yıkıcı savaştan iki yıl sonra Küveyt'i işgal etti; bunun sebebi şöylece açıklanabilir: Bir defa, savaş sonrasında ülkenin ekonomik durumu istikrarsız olmasına rağmen ümitsiz değildi. Ancak mevcut petrol gelirleri alt yapı ve endüstri yatırımları yerine silâhlanmaya ve kişilik kültüne harcandı. Ekonomiyi yeniden yapılandırmak için gösterilen çeşitli çabalar yüksek enflasyona yol açtı ve bir yandan gelir dağılımı bozulurken öte yandan işsizlik artmaya başladı. İkincisi, Irak'ın Ortadoğu'daki en baskıcı rejimlerden biri olmasına rağmen Saddam Hüseyin emperyalizm ve İsrail karşıtı söylemiyle içeride ve Arap dünyasında her zaman popülaritesini korudu. Üçüncüsü, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve soğuk savaşın bitmesiyle birlikte milletlerarası ve bölgesel dengeler değişmiş, Irak gibi ülkeler Amerika Birleşik Devletleri ve İsrail karşısında askerî ve siyasî bakımdan dengeleyici bir unsurdan yoksun kalmışlardı. Son olarak Irak'ın bölgedeki petrol üreticisi ülkelerle, özellikle Küveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri ile problemleri vardı; paraya ihtiyaç duyuyordu ve petrol üretiminin kısılarak fiyatların arttırılmasını talep ediyordu. Gerilim giderek bunalıma dönüştü ve sonuçta Irak ordusu 2 Ağustos 1990 günü Küveyt'i işgal etti. İşgal sonrası olaylar hızlı gelişti. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Irak'ı kınayan bir dizi kararın ardından Amerika Birleşik Devletleri'nin önderliğinde çok uluslu bir askerî güç gönderme kararı aldı. 8 Ağustos'ta ise Irak Küveyt'i ilhak ettiğini açıkladı. Beş ay boyunca Amerika Birleşik Devletleri

ve müttefikleri Suudi Arabistan'a büyük bir yığınak yaparken Irak da İslâm dünyasından destek sağlamaya çalıştı. Kasım ayı sonunda Birleşmiş Milletler Saddam'a 15 Ocak 1991'e kadar Küveyt'ten çekilmesini, aksi takdirde kendisine karşı güç kullanılacağını bildirdi. 17 Ocak günü Amerika Birleşik Devletleri ve müttefikleri beklenen saldırıya başlattılar. Beş haftalık hava bombardımanından sonra 23 Şubat'ta başlayan kara harekâtı 27 Şubat'ta Irak ordusunun yenilgisiyle sona erdi. Bazı gözlemciler göre işgal ve savaş en az 100.000 kişinin ölümü ve 300.000 kişinin yaralanmasıyla sonuçlandı; 2,5 milyon insan yer değiştirdi ve 170 milyar doların üzerinde zarar meydana geldi. Savaşın bitmesinden birkaç gün sonra Güney Irak'ta Şiiler ve Kuzey Irak'ta Kürtler tarafından ayaklanmalar başlatıldı. Sağlam kalan ordu birlikleri önce güneydeki isyanı büyük bir şiddetle bastırdılar ve sadece Şiiler'i öldürmekle kalmayıp yerleşim merkezlerini, dinî yapılarını da yok ettiler; ardından kuzeye yöneildiler. Ağır hava bombardımanı sonucu Kürtler arasında Türkiye ve İran sınırlarına doğru büyük çapta bir kitlesel göç başladı. Çözüm olarak Nisan 1991'de 36. paralelin kuzeyinde İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin girişimiyle hava sahaları Irak uçaklarına kapalı güvenli bölgeler kuruldu; aynı çözüm Ağustos 1992'de 32. paralelin güneyinde Şii nüfus için uygulandı.

1991'den beri Saddam Hüseyin rejimi devam ederken milletlerarası ve bölgesel arenada Irak problemi belirsizliğini korumaktadır. Saddam savaşın ardından Mart 1991, Şubat ve Ağustos 1992'de kabinede yaptığı değişikliklerle yakın akrabalarını ve destekçilerini göreve getirerek konumunu daha da kuvvetlendirdi. Eylül 1991'de çıkarılan bir yasa ile çok partili siyasî sisteme geçildiyse de Baas Partisi'nin ülke yönetimindeki hâkim konumu değişmedi. Irak'ın Küveyt'i işgalinin ve ardından Amerika Birleşik Devletleri önderliğindeki Batılı müttefiklere yenilmesinin etkileri bugün de devam etmektedir. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi aldığı çeşitli kararlarla ülkeye iktisadî ve askerî ambargo koymuştur. Irak'ın petrol ihracatı durdurulmuş, sadece 1996'dan itibaren savaş tazminatı ödeyebilmesi ve yiyecek, ilâç ve diğer bazı temel ihtiyaç maddelerini alabilmesi için yılda en fazla 4 milyar dolarlık satış yapmasına izin verilmiştir. Buna rağmen Birleşmiş Milletler-Irak ilişkileri problemlili biçimde devam etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

S. H. Longrigg, *Iraq, 1900 to 1950: A Political, Social and Economic History*, London 1953, tür.yer.; M. Khadduri, *Republican Iraq*, London 1969, tür.yer.; E. Kedourie, *The Chatham House Version*, London 1970, s. 236-285; Peter Sluglett, *Britain in Iraq, 1914-1932*, London 1976, tür.yer.; a.mlf. – Marion Farouk-Sluglett, *Iraq Since 1958: From Revolution to Dictatorship*, London 1990, tür.yer.; a.mlf.ler, "The Historiography of Modern Iraq", *American Historical Review*, XCVI (1991), s. 1408-1421; H. Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq: a Study of Iraq's Old Land and Commercial Classes and of Its Communists, Ba'thists and Free Officers*, Princeton 1978, tür.yer.; P. Marr, *The Modern History of Iraq*, Boulder 1985, tür.yer.; R. S. Simon, *Iraq Between the Two World Wars*, New York 1986, tür.yer.; *The Gulf in Transition* (ed. M. S. Agwani), New Delhi 1987, s. 97-141; Samir al-Khalil, *The Republic of Fear: Saddam's Iraq*, London 1990, tür.yer.; E. Kienle, *Ba'th v. Ba'th: The Conflict Between Syria and Iraq: 1968-1989*, London 1990, tür.yer.; Bülent Demirbaş, *Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı Devletinde Kuveyt Sorunu*, İstanbul 1991, tür.yer.; A. Baram, *Culture, History and Ideology in the Formation of Ba'thist Iraq: 1968-1989*, Basingstoke 1991, tür.yer.; a.mlf., "The Ruling Political Elite in Ba'thi Iraq 1968-1986: The Changing Features of a Collective Profile", *IJMES*, XXI (1989), s. 447-493; Şevket Koçsoy, *Irak Türkleri ve Türk-Irak İlişkileri (1932-1963)*, İstanbul 1991, tür.yer.; Y. Nakash, *The Shi'is of Iraq*, Princeton 1994, tür.yer.; O. Bengio, *Iraq, Middle East Contemporary Survey* (ed. B. Maddy-Weitzman), Tel Aviv 1995, XIX, 310-346; Suphi Saatçi, *Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul 1996, s. 128-257; Yaşar Canatan, *Türk-Irak Münasebetleri (1926-1958)*, Ankara 1996, tür.yer.; *The Middle East and North Africa 1997*, London 1997, s. 499-548; Abdülaziz Süleyman Nevâr, *Târîhu'l-'Arabi'l-mu'âşir: Mısr ve 'Irâk*, Beyrut, ts. (Dârü'n-nehdati'l-'Arabiyye), s. 409-547.

MARION FAROUK SLUGLETT
PETER SLUGLETT

4. Irak Türkleri. Irak'ta Türkmen, Musul Türkleri ya da Kerkük Türkleri adlarıyla bilinen ve Kuzey Irak'ta Musul yahut el-Cezîre denilen bölgede ve kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanan bir şerit üzerinde Musul, Kerkük, Erbil, Diyâla ve Süleymaniye şehirleriyle bunların mücâvir alanlarında yoğunlaşmış bulunan Türkler, 1990 yılı tahminlerine göre yaklaşık 2.130.000 kişilik nüfuslarıyla halkın % 12'sini ve Kürtler'den sonra ikinci büyük azınlık grubunu teşkil ederler. Ayrıca başşehir Bağdat'ta da Karakol, Âzamiye ve Râgibe Hatun semtlerinde yerleşmiş yaklaşık 300.000 kişilik bir Türk nüfusu mevcuttur.

Türkler Irak'a ilk olarak 54 (674) yılında, Emevî Halifesi Muâviye tarafından Horasan'a gönderilen Ubeydullah b. Ziyâd'ın ordusuyla birlikte gelmişlerdir. Savaşçılık-

taki maharetleri sebebiyle Emevî ordularında önemli bir yer edinen Türkler'in Irak'a gelişleri Abbâsiler döneminde daha da yoğunlaşarak devam etmiştir. Ordudaki Türkler iç karışıklıkların bastırılmasında ve Bizans'a karşı yapılan savaşlarda büyük rol oynamışlardır. Özellikle Halife Me'mûn ve annesi Türk olan Mu'tasım - Billâh dönemlerinde ağırlıkları açık bir şekilde hissedilen ve halifelerin Şii muhaliflerine karşı en büyük dayanaklarını teşkil eden Türk askerleri için Sâmerrâ şehri kurulmuş ve burası yaklaşık yarım yüzyıl (836-892) hilâfete merkezlik yapmıştır. Ordudaki Türkler'in sayı ve nüfuzlarının artması Türkistan bölgesinin İslâmlaşmasında da önemli rol oynamıştır.

Abbâsî halifelerinin etkisiz bir konumda kaldığı Şii-Büveyhî hâkimiyeti dönemi Türkler'le Deylemliler arasında sürekli bir mücadeleye sahne olmuştur. Bu durum Irak'ın Selçuklu hâkimiyetine geçişine kadar devam etmiş ve Tuğrul Bey'in 1055'te Bağdat'a girmesiyle birlikte Şii hâkimiyetine son verilmiştir. Selçuklular döneminde Bağdat devleti ikinci başşehir haline gelmiştir. Bu dönemde Abbâsî halifeleriyle akrabalık kuran Selçuklu hükümdarlarının Sünnî İslâm dünyasında önemli bir yer kazandıkları görülmektedir.

Musul Atabekliği'nin kurucusu İmâdüddin Zengî ile oğlu Nüreddin Mahmud Zengî'nin Haçlılar'a karşı verdikleri mücadele Türkmen topluluklarının büyük katkısı bulunmaktadır. Erbil Atabekliği'nin de etkin olduğu bu dönemde özellikle Türkmenler'in yoğun biçimde yerleştikleri Şehrîzor, Hulvân ve Karmîsîn (Kırmanşah) bölgelerinde, Türkmen boylarına mensup kişiler tarafından başlangıçta Selçuklular'a bağlı iken merkezi iktidarın zayıflaması üzerine bağımsız bir hüviyet kazanan beylikler de kurulmuştur. Bunların içinde Emîr Kıpçak'ın Türkmen beyleri ve kumandanları üzerinde büyük otorite sağladığı görülmektedir. Bölgede Emîr Kıpçak ile başlayan Kıpçakoğulları'nın hâkimiyeti bazan bağımsız, bazan da Musul Atabekliği'ne veya Eyyûbîler'e bağlı bir şekilde VII. (XIII.) yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür. Aynı yüzyıla rastlayan Moğol istilâsı ve İlhanlılar devrinde buraya yeni bir Türk nüfusu yerleşmiş, Celâyirîler döneminde daha da artan bu nüfus önemli bir unsur haline gelmesinin yanında Bağdat'ın bir Türk kültür merkezi olmasına yol açmıştır.

Karakoyunlular'ın ilk hâkimiyet alanları da Musul bölgesiyle Doğu Anadolu'daki Erciş civarıdır. Kuzey Irak'a Türkler'in

en yoğun biçimde yerleştikleri dönem Karakoyunlular'ın bölgeye hâkim olduğu dönemdir. Daha sonra Cihan Şah'ın Uzun Hasan'a yenilmesiyle Akkoyunlu idaresine giren bölge, 1508 yılında Şah İsmâil'in Bağdat'ı almasıyla birlikte Safevîler'in hâkimiyetine geçmiş ve Kanûnî Sultan Süleyman'ın 1534 yılındaki Irakeyn Seferi'ne kadar onların elinde kalmıştır.

Osmanlılar, XVII. yüzyılda bir ara İran yönetiminde kalan Irak'ın Anadolu ile bağlarını güçlendirmek amacıyla ve İran tehlikesine karşı bir önlem olarak Hânîkin, Mendeli, Kerkük ve Erbil gibi bölgelerine Anadolu'nun çeşitli yörelerinden getirilen Türkmen topluluklarını yerleştirdiler; böylece buradaki Osmanlı hâkimiyeti pekiştirildi. Devlet merkezinin zaafa uğradığı dönemlerde gerek çeşitli aşiretlerin isyan teşebbüsleri gerekse İran'ın bölgeyi yeniden ele geçirmeye yönelik gayretleri zaman zaman çatışma ve işgallere kadar varmışsa da Osmanlı hâkimiyeti uzun müddet devam etmiştir.

Irak, bereketli toprakları ve gittikçe önem kazanan petrolü sebebiyle XIX. yüzyılın ortalarından itibaren sömürgeci ülkelerin ilgisini çekmeye başladı. İngiltere, Fransa ve Almanya bölgede nüfuz kurmak amacıyla birbirleriyle rekabete girdiler. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin uygulamaya koyduğu reformlar ve Tanzimat Fermanı ile birlikte getirilen düzenlemeler Irak'ta da etkisini hissettirdi. Bölgede gerçekleştirilen su yollarının geliştirilmesi ve işletilmesine yönelik yatırımlarla İstanbul-Bağdat demiryolunun yapımı İngilizler'le Almanlar'a dengeli bir şekilde dağıtılarak aralarındaki rekabetten istifade yoluna gidildi. I. Dünya Savaşı arifesinde İngiltere, Osmanlı hükûmetine yaptığı baskılar neticesinde Musul petrolerinin imtiyaz haklarını elde etmeyi başardı. Irak I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin mücadele alanına dönüştü. Türkmenler'in yoğun olduğu bölgeler savaş boyunca Osmanlı yönetiminde kaldı; fakat 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra antlaşma hükümleri çiğnenerek İngilizler tarafından işgal edildi ve Musul bölgesinin işgaliyle konu milletlerarası bir mesele halini aldı.

Osmanlı Meclis-i Meb'ûsan'ı tarafından 10 Ocak 1920'de kabul edilen ve 23 Nisan 1920'de toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından da onaylanan Mîsâk-ı Millî ile, Mondros Mütarekesi'ne kadar Türk ordularının elinde bulunan yerlerle Türkler'in oturduğu toprakların hepsinin